

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XXXVII

Уређивачки одбор:

др *Даринка Горђан-Премк*, др *Ирена Грицкаћ*, др *Милка Ивић*, др *Павле Ивић*,
др *Радослав Кайичић*, др *Блаже Конески*, др *Тине Лоћар*, др *Александар Младеновић*,
др *Асим Пецо*, др *Мийар Пешикан*, др *Живојин Сјанојчић*, др *Драго Ђујић*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1981

„ДЕВЕТБРАТЊА СЕСТРА” У НАРОДНОЈ ПЕСМИ
О ЈЕДНОМ ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКОМ ТИПУ СЛОВЕНСКИХ
ПОСЕСИВНИХ ПРИДЕВА

Недавно је Владета Р. Кошутић објавио неколико народних лирских песама из околине Калне, међу њима и ову:

Овај гора разговора нема,
Павал мину, гору разговори.
Гора Павлу потијо говори:
„Да л си, Павле, жењен ил нежењен?”
— „Нес’м жењен, ал ћу да се женим,
ћу да узмем *деветбрајњу сесџру*.”
Кад дочуше Марићина брајћа,
саградише кулу од кремена,
заградише Марићу девојћу.
Додоше јој јагње за разговор,
дадоше јој свилу да преприда.
Проговара Марића девојћа:
„Грмни гrome, трескај те трескове,
па разломи кулу од кремена,
да искочи Марића девојћа,
да си види Павла младожењу.”¹

Одмах пада у очи необичан придев у синтагми *деветбрајња сесџра*. Није га тешко семантизовати: <...> ћу да узмем *деветбрајњу сесџру* (= *сесџру која има девет брајћа*). Поставља се, међутим, питање како овај придевски облик, облик *feminiŋum*-а *деветбрајња*, ваља разумети са творбено-семантичке стране и у историјској перспективи.

Придев *деветбрајњи* није лексикографски забележен. Посведочен је придев *bratŋi* у старим српским споменицима XIII и XIV века

¹ Владета Р. Кошутић, *Овчар је џуџа џолема*. (Народне лирске џесме из околине Калне), Расковник, Београд, 1980, VII, бр. 24, стр. 18—19. У варијанти ове песме коју је забележила Оливера Младеновић нема синтагме „деветбратња сестра”. Исп.: *Овај џора разговора нема ...* (Народне џесме из околине Калне), Развитак (Зајечар), 1977, XVII, св. 1, стр. 82.

(исп. примере у: Rječnik JAZU I, 605), као и придеви *zetni* (ib., XXIII, 791), *sinovni* (ib., XV, 36) и *miševni* (ib., VII, 190—191). У прасловенском језику и у првим фазама развоја појединих словенских језика посесивни придеви типа *bratъnъ* били су семантички хомогена група: извођени су од заједничких именица са значењем породично-сродничких односа. Најбоље су посведочени у староруским споменицима, као и у руском језику XV—XVIII века.²

Основно значење придева типа *bratъnъ* је било 'који припада особи од чијег имена је изведен посесивни придев'. Тако је у синтагми *bratъna žena* (*žena* = супруга) придев *bratъnъ* имао значење 'који је братов', а цела синтаagma — 'братова жена'. То значи да су ови придеви, као и придеви са другим посесивним суфиксима, извођени од именица које у посесивним синтаамама означавају субјекат посесивности.

Поред наведеног основног значења, придеви на *-nъ* су, што треба да докажемо, могли имати и значење 'који има особу од чијег имена је изведен посесивни придев'. Тако у синтагми *bratъna sestra* придев *bratъnъ* је имао значење 'који има брата', а цела синтаagma — 'сестра која има брата'. А то опет значи да су ови придеви, за разлику од придева са другим посесивним суфиксима, творбено могли бити у вези са именицама које у посесивним синтаамама означавају — по данашњем језичком осећању — објекат посесивности. Кажемо: по данашњем језичком осећању, јер у прасловенском језику посесивна значења нису била тако издиференцирана као у савременим словенским језицима.³

Овај други семантички тип посесивних придева на *-nъ*, тип 'који има кога', потврђују следећи примери.

1⁰ *trъznъ*: *femininum trъzna* 'која има мужа'

Овај придев је у наведеном значењу посведочен у руском споменику из друге половине XVI века:

не спалъ ли еси <...> с мужнею женою. или съ вдовою
Требник, 59 (Карт. РЯ XI—XVII вв.)

² Види примере у: Р. Маројевић, *Посесивне категорије у руском језику (у своме историјском развоју и данас)*, докторска дисертација, Београд, 1979, стр. 45—80, 234—249, 300—334.

³ Према тачном Потебњином запажању у прасловенском језику „само прилагателное притяжательное и относительное более конкретно, чем в позднейшем: то, что определение и приложение относится к этому прилагательному так, как если бы на месте его стояло существительное <...>, объяснимо лишь тесноо связью этого прилагательного с существительным, от коего оно произведено, иначе говоря, тем, что прилагательное немедленно восстанавливает в мысли субстанцию, к коей оно относится” (А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике*, т. III, Москва, 1968, стр. 410). Посесивни придеви су „заменявали” именицу од које су изведени и то не само у значењима генитива, него и у значењима других падежа (види као илустрацију примере у: А. А. Потебня, *цит. дело*, стр. 412; Н. С. Валгина, *Из истории притяжательных прилагательных (на материалах русских памятников XVI—XVII вв.)*, Научные труды МЗПИ, 1955, вып. III, стр. 82—84; Б. М. Гриншпун, *Притяжательные прилагательные с суффиксами -ин, -ов в современном русском языке*, АКД, Москва, 1967, стр. 18; Р. Маројевић, *цит. рад*, стр. 51—53, 55—72).

У истом облику је придев употребљен и у примеру:

горевать ты меня покидаешь, ни вдовою ни *мужнею женою*
Рдщв Пут. 371 (Карт. РЯ XVIII в.)

На основу инструментала *мужнею* може се реконструисати номинатив *мужня* и *мужняя*, али је несумњиво овде етимолошки облик именичке деклинације, дакле *трѣѣна жена*. У савременом руском језику придев има у потпуности сложену придевску деклинацију:

женщина образованная, *мужняя жена* (Сл. СРЛЯ VI, 1347—1348)

У синтагми *мужняя жена* придев *трѣѣн* се лексикализовао. У слободној употреби ово значење се није одржало па је придеву (по аналогји са прилозима *замуж*, *замужем*) ради функционалног појачања придодат префикс *за-*:

замужня сестра Котош., 151. 1666—1667 гг.

дочери замужние ib., 148 (цит. по: Соснон, 125)

Са префиксом *без-* придев је добијао супротно значење (*безтрѣѣна* 'која нема мужа'):

и просят жалованья, как и прежде *безмужним* давано 1707
ПБП VI 174 (Сл. РЯ XVIII в., рук.)

У Доментијановом *Живойу свейоѣа Саве* посведочен је овај придев у адвербијалној функцији:

въ оутробѣ дѣвы Маріе *безмоужно* выплыть се (Даничиѣ
Рјечник I, 3)

Да је у српскохрватском језику постојао придев *трѣѣн* чији је *femininum* значио 'која има мужа' потврђује именица *муѣанство*, посведочена само у примеру:

Al' jedan joj muž i *муѣанство*. Osvetn. (Rječnik JAZU VII, 188)

Маретић за ову потврду каже „*sasma nepouzdanu*”, не наводећи разлоге за овакву оцену.

Именица *муѣанство* је, по нашем тумачењу, изведена од посесивног придева *муѣан* < *трѣѣн*. Значење ове именице ('стање оне која има мужа', тј. живот жене у браку)⁴ добијено је из значења придева *муѣна* 'која има мужа'.⁵

2⁰ *materѣн* 'који има мајку'

Посведочен је у староруском споменику само придев са префиксом *без-*:

безѣтренъ азъ есмь и *безъ оѣа* ФСт XIV, л. 114 г (Карт. РЯ XI—XIV вв.)

⁴ Значење ове именице по Маретићу је „isto što brak” (Rječnik JAZU VII, 188). Семантичка и релациона вредност именица *брак* и *муѣанство* није, међутим, истоветна.

⁵ Именица *муѣанство* са творбене и семантичке стране паралелна је у чешком језику именица *dětnost* 'stav, že někdo má děti' у синтагмама типа *otázka dětnosti* (*Slovník spisovného jazyka českého*, I, Praha, 1960, 309). Разлика је у томе што је у чешком именица изведена суфиксом *-ostь* од основе придева *dětnъ* (или *dětnь*, ул. 1. напомену на крају рада), који је морао имати и значење 'који има дете (децу)'. На ово значење упућује, поред изведенице *dětnost*, и придев *bezdětný* 'nemaající děti' (ib., 108).

У XVIII веку овај придев је лексикографски забележен у облику:
безматерний ВЛ 428 (Сл. РЯ XVIII в., рук.)

3⁰ *отъиъ и отъѣиъ (отъѣиъ)* 'који има оца'

И ови придеви су сачувани само са префиксом *безъ-*.

Придев *безъотѣиъ* (од именице *отъсъ*) посведочен је у неким староруским споменицима црквенословенске оријентације у облику *безотченъ* (исп. примере у: Сл. РЯ XI—XVII вв. I, 125).

Придев *безъотѣиъ* (од **отъ* 'отац') сачуван је у мурманском говору: *Я-то безотня* (Меркуръев, 267).

4⁰ *друѣиъ (друѣиъ)* 'који има пријатеља'

У староруском споменику из XI века посведочен је придев *бездруѣиъ* у значењу 'не имеющий друга':

яко *бездруѣиъ* и яко не имы своего Патерик Син., 271.
(Сл. РЯ XI—XVII вв. I, 108)

5⁰ *братѣиъ* 'који има брата'

Придев потврђују: а) синтагма *девѣибратѣиъ сестѣра* из народне песме коју смо навели у почетку; б) именица *безбратѣица* 'женско чељаде које нема брата'⁶, посведочена у стиховима народне песме:

Вѣjah sestra od tri brata,
od tri brata ka' tri kraja,
a sad ostah bez nijednog;
kuku sestri *безбратѣици!*

(Rječnik JAZU I, 266)

Из синтагме *сестѣра безбратѣицица* јасно се види како је настала именица *безбратѣицица*: изведена је суфиксом *-ица* од основе придева *безъбратѣиъ* (или *безъбратѣиъ*), овим суфиксом је обележена супстантивација придева.

На основу наведених примера може се реконструисати опозиција: *братѣиъ сестѣра* 'сестра која има брата (браћу)' — *безъбратѣиъ сестѣра* 'сестра која нема брата (браће)'.⁶

6⁰ *родѣиъ (родѣиъ)* 'који има родбину'

На овај придев упућују: а) придев са префиксом *безъ-* у старим руским споменицима:

сеи Мелхиседѣкъ наречется безъотченъ и безъитренъ, и *безъроденъ* Палея Ист., 29. XII в., сп. XV в. (Сл. РЯ XI—XVII вв., I, 125, безотченъ)

⁶ На основу примера Даничиѣ је одредио значење именице *безбратѣица* речима: „žensko čeljade kome je umro brat te ostalo bez brata” (Rječnik JAZU I, 266). Чини нам се да се, чак и на основу јединог примера који *Рјечник* наводи, реч може нешто шире семантизовати.

а погрести тѣла его [конюха] мѣѣ холопу вашему нечѣмъ,
а *человѣкъ онъ безродной* Арх. бум. Петра, I, 106. 1690 г.
(ib., 126)

и б) именица *bezrodnica* ’жена која нема рода’, посведочена у нашој народној песми:

Ја нијесам всего *безродница* (Вук Рјечник, 21; види и: Рјечник JAZU I, 276)

Именица *безродница* је постала на исти начин као и именица *безбрајница*.

7° *čedьnъ (čedьnъ)* ’који има чедо’

Придев са префиксом *bezъ-* налазимо у једном српском летопису:
Владиславъ краљ оумрѣ *безчеднъ* (Даничић Рјечник I, 38)

и као црквенословенизам у руском језику XVIII века:

жену безмужну и безчадну Хрс. Кадр. 215 (Сл. РЯ XVIII в., рук.)

8° **děťnъ* ’који има дете’

Femininum *bezgděťna (bezgděťna)* ’која нема дете’ имамо у примерима:

Brezditne porod daše. P. Knežević.

Bezdetna Rahiļa. J. Rajić. (Рјечник JAZU I, 267, 633)

Уп. и пример:

Posinovjeđe ... biva kada su *bezdjegni* i prišli u starost. V. Bogišić.
(ib., 267)

А у примерима:

I do malo vremena ona ostane *đetiņa.* nar. prip. vuk.

Žena je *djetiņa.* S. Ćubiša. (Рјечник JAZU II, 457)

посведочен је femininum *děťna* ’која има дете’. Придев *djetinъ*, по нашем тумачењу, развио се из придева **děťnъ* (основа *dět-* + суфикс *-nъ*). Исп. другачије тумачење: „*Postaje od osnove dět kolektivnoga imena dijet dvostrukijem posesivnijem sufiksom in-(i)j.*” (П. Будмани, Рјечник JAZU II, 457).

Две напомене. 1. Међу примерима које смо навели има неколико са депалатализованим *н*, тј. *п*. Зато се може мислити да ти придеви настављају некадашњи суфикс *-nъ*. — За нашу анализу ова могућност друкчијег тумачења нема значаја. Јер: прво, сам суфикс *-nъ* је и настао додавањем посесивног суфикса *-jъ* старом посесивном суфиксу *-nъ* ради функционалног појачања (Бошковић, 271); друго, и у руском и у српскохрватском језику запажа се тенденција депалатализовања консонанта *н* у кругу придева са суфиксом *-nъ*, нарочито уколико су ти придеви развијали односно и квалитативно значење, па је оваква тенденција разумљива и код придева овог творбено-семантичког типа; и треће, суфикс *-nъ* могао је у извесним дијалектима, нарочито јужно-

словенским, и да не буде функционално појачан суфиксом -јъ, тј. да сачува свој стари облик.

2. Придеви типа *bratъñъ* нису имали искључиво индивидуално-посесивно значење: они су могли означавати припадност множини. Отуда је разумљиво што је придев *bezъbratъñъ* могао да значи, поред: 'који нема брата', и: 'који нема браће', а *bratъña sestra* је значило 'сестра која има брата' или 'сестра која има браћу'. Тако је било могуће рећи и: *devetъbratъña sestra*, а ова синтагма се сачувала до наших дана у стиху народне песме, послуживши као повод овој расправи.

Закључак.

Придеви типа *bratъñъ* у значењу 'који има брата' резултат су експанзије посесивних придева у прасловенском језику у време формирања специфичног словенског система посесивних категорија. Имали су, према траговима у руском и српскохрватском језику, ограничену употребу. Сачувани су, прво, у споју са префикском *без-*, где су имали значење 'који нема лице од чијег је имена изведен придев', и друго, у синтагмама у којима основно посесивно значење није долазило у обзир: *bratъña sestra* 'сестра која има брата' (не реализује се значење *братова сестра), *тоџъña жена* 'жена која има мужа' (не реализује се значење *мужева жена), *дѣтъña* 'женска особа која има (носи) дете' (не реализује се значење *дететова жена).

Београд

Радмило Маројевић

ИЗВОРИ

- Бошковић — Р. Бошковић, *Слѡрословенска адјектива possessiva на њъ*, Наш језик, н. с., 1973, XIX, св. 4—5, стр. 265—272.
- Вук Рјечник — В. Караџић, *Срѣски рјечник испѡмачен њемачкијем и латинскијем рјечима*, 3. изд., Београд, 1898.
- Даничић Рјечник — Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сѡрина срѣских*. I—III. Београд, 1863—1864.
- Карт ДРЯ XI—XIV вв. — картотека *Словаря древнерусского языка XI—XIV вв.* (Москва). Скраћенице извора и податке о изворима в. у: *Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. Введение, инструкции, список источников, ѡробные статьи*, под ред. Р. И. Аванесова, М., 1966, 90—169.
- Карт РЯ XI—XVII вв. — картотека *Словаря русского языка XI—XVII вв.* (Москва). Податке о изворима в. у: *Словарь русского языка XI—XVII вв. Указатель источников*, М., 1975.
- Карт. РЯ XVIII в. — картотека *Словаря русского языка XVIII в.* (Ленинград). Податке о дѣлу извора в. у: *Словарь русского языка XVIII века. Проект*, Л., 1977, 143—144, 155—161.
- Cocron — F. Cocron, *La Langue russe dans la seconde moitié du XVIIe siècle. (Morphologie)*, Paris, 1962.
- Меркурьев — И. С. Меркурьев, *Притяжательные и притяжательно-относительные прилагательные в мурманском говоре*, Програма и краткое содержание докладов Научно-методической конференции Северо-западного объединения кафедр русского языка [1969], Л., (1968), 267—268.

Rječnik JAZU — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I—XXIII. Zagreb, 1880—1976.
 Сл. РЯ XI—XVII вв. — *Словарь русского языка XI—XVII вв.* I—VI. М., 1975—1979.
 Сл. РЯ XVIII в., рук. — *Словарь русского языка XVIII века* (Ленинград), рукопись.
 Сл. СРЛЯ — *Словарь современного русского литературного языка*. I—XVII. М.—Л., 1950—1965.

Резюме

Радмило Маројевић

„ДЕВЕТБРАТЊА СЕСТРА“ В НАРОДНОЙ ПЕСНЕ

Об одном словообразовательно-семантическом типе славянских притяжательных прилагательных

В работе доказывается, что в праславянском языке, помимо притяжательных прилагательных типа *bratъnъ* 'принадлежащий брату' (в словосочетаниях типа *bratъna žena* 'жена брата'), имелись притяжательные прилагательные типа *bratъnъ* 'имеющий брата' (в словосочетаниях типа *bratъna sestra* 'сестра, имеющая брата').

Прилагательные типа *bratъnъ* 'имеющий брата' явились результатом широкого развития притяжательных прилагательных в праславянском языке в период образования специфичной славянской системы поссессивных категорий. Их следы засвидетельствованы в русском и сербскохорватском языках, во-первых, в сочетании с приставкой *bezъ-* в значении 'не имеющий кого' (нпр.: *bezъtrožъna* 'не имеющая мужа'), и во-вторых, в словосочетаниях, не передающих основное поссессивное значение (*bratъna sestra* 'сестра, имеющая брата/братьев', *trožъna žena* 'женщина, имеющая мужа', *dětъna* 'женщина, имеющая ребенка, т.е. беременная').